

УДК 63(467)(091)«1943–1991»:930.1

М. У. СМЯХОВІЧ

**ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ГІСТОРЫІ СЕЛЬСКОЙ ГАСПАДАРКІ БЕЛАРУСІ:
ЗДАБЫТКІ І ПРАБЛЕМЫ (1943–1991 гг.)**

*Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск, Беларусь,
e-mail: smenic18@mail.ru*

Выделяются периоды, характеризуются их особенности. Отмечается, что за послевоенные годы в Беларуси было создано более 70 диссертационных работ. Акцентируется внимание на проблемах, которые остались вне поля зрения историков или были плохо разработаны.

Ключевые слова: периоды, школы, монографии, диссертации, зарубежные исследования, тенденции развития, аграрная политика, материально-техническая база.

M. U. SMIAKHOVICH

**HISTORIOGRAPHY OF AGRICULTURE OF BELARUS:
PROBLEMS AND ACHIEVEMENTS (1943–1991)**

*National Academy of Sciences of Belarus, Institute of History, Minsk, Belarus,
e-mail: smenic18@mail.ru*

The author highlighted the periods, characterized their peculiarities. It has been noted that more than 70 theses have been created in the post-war years in Belarus. The author focused attention on the problems which remained out of sight of historians or were insufficiently studied.

Keywords: periods, schools, monographs, dissertations, foreign research, development trends, agricultural policy, material and technical base.

Уводзіны. Гістарыяграфію гісторыі сельскай гаспадаркі Беларусі можна падзяліць на два перыяды. Першы ахоплівае 1943–1991 гг. У цэлым гэта быў перыяд беларускай савецкай гістарычнай школы, у межах якой развівалася гістарыяграфія ўвогуле і аграрная гістарыяграфія ў прыватнасці. У гэты перыяд была падрыхтавана асноўная колькасць манаграфічных і дысертацыйных распрацовак па гісторыі савецкай сельскай гаспадаркі.

Другі перыяд ахоплівае 1992–2015 гг. – гэта перыяд нацыянальнай (суверэннай) беларускай гістарычнай школы. За гады суверэнітэту айчынныя даследчыкі паступова пазбаўляліся недахопаў савецкага часу, аднак аграрнай гісторыяй у намінацыі дысертацыі і манаграфіі займаліся толькі асобныя даследчыкі.

У цэлым савецкая гістарычная школа, у тым ліку і беларуская савецкая, валодалі якасцямі, якія моцна адбіваліся на выніках даследаванняў. У першую чаргу гэта быў класава-партыйны падыход, калі «гістарычная літаратура ў Беларускай ССР была непасрэдна падпарадкавана ідэалагічным партыйна-савецкім структурам» [9, с. 9]. На думку акадэміка М. Касцюка, характэрнай асаблівасцю савецкай гістарыяграфіі таго часу было тое, што «не спецыялісты-гісторыкі, а ўладныя структуры і іх функцыянеры вызначалі напрамкі распрацовак і ацэнкі гістарычных падзей, падганяючы ўсё гэта пад вырашэнне бягучых і, як ім уяўлялася, перспектывных ідэалагічных задач» [25, с. 97].

Вывучэнню эканамічнай праблематыкі ў СССР надавалася значная ўвага. Даследаванне праблем аграрнай або прамысловай вытворчасці было абавязковым з той нагоды, што ў складаных рэаліях сацыяльнага жыцця другой паловы XX ст. савецкага чалавека неабходна было пераконваць у правільнасці камуністычнай перспектывы. Таму асноўнай мэтай навуковых распрацовак з'яўлялася пацвярджэнне сапраўднасці тэарэтычных высноў К. Маркса, Ф. Энгельса і У. Леніна наконт ролі і месца Камуністычнай партыі ў гісторыі пралетарыяту і руху чалавецтва да камуністычнай фармацыі [46, с. 195].

Характэрнай рысай такога роду даследаванняў была арыентацыя на шырокае цытаванне прац К. Маркса, Ф. Энгельса і У. Леніна. Гэтыя працы лічыліся своеасаблівымі крыніцамі, канцэптuallyны змест, меркаванні і высновы якіх па гістарычных пытаннях не падлягалі сумненню [46, с. 195, 197]. «Мы ж на працягу дзесяцігоддзяў спрабавалі шукаць адказы на ўсе выпадкі жыцця ў цытатах класікаў», таму «тэорыі была адведзена роля апалагетычнага абслугоўвання афіцыйнай палітыкі», – прызнаўся М. Гарбачоў у 1990 г. [17, с. 87, 88]. Ад спецыялістаў сацыяльна-гуманітарных навук, у тым ліку і гісторыкаў, гэта не патрабавала самастойнасці, глыбокага аналізу прадмета даследавання, паколькі аўтарскія высновы даследчыкаў ўсё роўна грунтаваліся на цытатах класікаў марксізму-ленінізму.

Такі падыход да сутнасці навуковай працы перашкаджаў вывучэнню гісторыі Беларусі савецкага часу зыходзячы з прынцыпаў аб'ектыўнасці і гістарызму. Таму гістарычная навука ў СССР і БССР страціла функцыю *magistra vitae* – настаўніцы жыцця. Такой настаўніцай была не навука, а бюракратычны апарат правячай партыі, дзейнасць якога знаходзілася па-за межамі навуковай крытыкі.

Зыходзячы з адзначанага вышэй, *мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца характарыстыка асаблівасцей гістарыяграфічнага адлюстравання тэндэнцый развіцця сельскай гаспадаркі Беларусі і вызначэнне праблем, якія маюць патрэбу ў больш грунтоўным даследаванні.*

Асноўная частка. У межах беларускай савецкай гістарычнай школы гісторыя сельскай гаспадаркі знайшла адлюстраванне ў розных працах. Перш за ўсё – на старонках манаграфічных прац, у тым ліку калектыўных, дысертацыйных даследаванняў. Адною з найбольш маштабных калектыўных распрацовак была падрыхтаваная Інстытутам гісторыі АН БССР «Гісторыя Беларускай ССР» у пяці тамах [10]. На старонках гэтага выдання шмат увагі нададзена апісанню колькасных паказчыкаў, якія былі звязаны з накіраваннем у вёску капітальных укладанняў дзяржавы, павелічэннем машынна-трактарнага парка спачатку МТС, а затым і калгасаў, электрыфікацыяй вёскі, выкананнем дырэктыў з'ездаў і пленумаў КПСС–КПБ. Пэўнае месца адведзена адлюстраванню вынікаў развіцця сельскай гаспадаркі па кожнай пяцігодцы, ухваленню дасягненняў перадавых калгасаў і саўгасаў. Не было пакінута без увагі кадравое пытанне. Статыстычны матэрыял гэтай манаграфіі не страціў сваёй актуальнасці і запатрабаванасці. Аднак метадалагічныя прынцыпы, уласцівыя класаваму падыходу ў асвятленні гістарычных фактаў, падзей і з'яў, якімі карысталіся аўтары гэтага выдання, не дапамагалі ў пошуку аб'ектыўнай ісціны. «У пятым томе раскрываецца тытанічная барацьба працоўных Савецкай Беларусі пад кіраўніцтвам КПБ за ажыццяўленне велічных планаў гаспадарчага і культурнага будаўніцтва», – падкрэсліваецца ў заключэнні манаграфіі [10, с. 730]. Адпаведна аналізу пралікаў і правалаў у ажыццяўленні гэтых «велічных планаў» увагі практычна не надавалася.

Даследаванню розных пытанняў аграрнай гісторыі, як ужо згадвалася, былі прысвечаны дысертацыйныя працы. Найбольшая іх колькасць выканана па спецыяльнасці 07.00.01 – гісторыя КПСС. За перыяд з 1943 па 1991 г. па адзначанай спецыяльнасці ў БССР было падрыхтавана больш за 50 доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый. Гэта доктарскія дысертацыі І. Зубава [21], М. Шытава [51], кандыдацкія дысертацыі А. Арбузава [4], Л. Бароўкі [8], Г. Дубінчыка [19], В. Доркіна [18], В. Касовіча [24], С. Шаўрука [50] і іншых гісторыкаў.

Па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя за перыяд з 1943 па 1991 г. было падрыхтавана 11 дысертацый, якія прысвечаны развіццю сельскай гаспадаркі БССР у 1943–1991 гг., з іх – тры доктарскія і 8 кандыдацкіх. Доктарскія дысертацыі абаранілі А. Беязо, М. Кузняцоў [28], І. Палуян [42], кандыдацкія – А. Балыкоў [5], І. Котаў [27] і інш.

Многія даследчыкі апублікавалі тэматычныя манаграфічныя творы: Л. Бароўка, А. Беязо, Ю. Бярозкін, В. Доркін, А. Галаўко, В. Генералаў, І. Зубаў, М. Кузняцоў, І. Палуян і іншыя гісторыкі.

Безумоўна, шмат якія пытанні развіцця сельскай гаспадаркі БССР у 1943–1991 гг. знайшлі сваё адлюстраванне ў працах беларускіх савецкіх гісторыкаў. Храналогія дысертацый і манаграфій, як правіла, была звязана з выкананнем БССР пяцігадовых планавых заданняў. Звычайна навукоўцы вывучалі розныя кірункі дзейнасці камітэтаў КПБ па рэалізацыі палітыкі, акрэсленай рашэннямі з’ездаў і пленумаў КПСС–КПБ. Найперш гэта тычылася колькасных паказчыкаў у вытворчасці прадукцыі раслінаводства і жывёлагадоўлі. Пільная ўвага звярталася на фінансавую падтрымку сельскай гаспадаркі па лінні капіталных укладанняў, развіццё матэрыяльна-тэхнічнай базы калгасаў і саўгасаў.

Пытанне адбудавання беларускай вёскі, намаганні партыйных камітэтаў па арганізацыі калгасна-саўгаснай вытворчасці падчас IV пяцігодкі разглядаліся ў працах А. Беязо, В. Генералава, М. Гурыновіча [14], І. Зайцава [20], І. Лугоўцава [30], М. Ляшко [33], І. Котава. Асобныя навукоўцы вывучалі працэс калектывізацыі заходнебеларускай вёскі – Г. Барадач, К. Дамарад, Н. Івашчанка, Ф. Клішын, П. Пышкін.

Адлюстраванню асаблівасцей сялянскага жыцця і працы прысвечана манаграфія А. Беязо «Крестьянство Белоруссии на пути к развитому социализму (1950–1960 гг.)». У гэтым творы навукова абгрунтаванай з’яўляецца выснова, што «ў гісторыі калгаснага сялянства і беларускай вёскі 1950-я гады займаюць асаблівае месца. Гэта быў перыяд адбудавання даваеннай эканомікі калгасаў і далейшага ўздыму сельскагаспадарчай вытворчасці, завяршэння калектывізацыі сялянскіх гаспадарак заходніх абласцей рэспублікі» [6, с. 3, 5]. Разам з тым сцвярджэнні А. Беязо, што «савецкі гістарычны вопыт сацыялістычнай перабудовы вёскі не страціў сваёй актуальнасці і ў палітычных адносінах», што «сацыяльны прагрэс савецкай вёскі прасочваецца па ўсіх напрамках эканамічнага і культурнага развіцця і больш за ўсё ў няўхільным ўздыме жыццёвага ўзроўню работнікаў сельскай гаспадаркі», што «ўсе гэтыя дасягненні сталі магчымымі дзякуючы ажыццяўленню ленінскага кааператыўнага плана, перамозе калгаснага ладу ў БССР» [6, с. 3– 5], былі выкананы на мове партыйнай ідэалогіі. Шмат у чым на такой мове былі напісаны многія дысертацыі і манаграфіі беларускіх савецкіх гісторыкаў.

Дысертацыйныя даследаванні (у колькасці прыкладна ад 3 да 8) былі створаны па гісторыі развіцця сельскай гаспадаркі БССР на працягу кожнай пяцігодкі. Калі поспехі ў развіцці сельскай гаспадаркі ў якой-небудзь пяцігодцы былі больш уражлівымі, колькасць дысертацый, выкананых па гэтай пяцігодцы, павялічвалася. Да прыкладу, значнымі былі дасягненні беларускай вёскі ў гады VIII пяцігодкі. Дысертацыі А. Арбузава, В. Заварына, П. Корнева, А. Лаўрухіна, А. Міцкевіча, І. Мікуліча, В. Шчэрбава прысвечаны аналізу дзейнасці партыйных камітэтаў КПБ па павышэнні ролі мясцовых саветаў у развіцці сельскай гаспадаркі, укараненні дасягненняў навукі і перадавога вопыту ў аграрную вытворчасць, спроб палепшыць становішча ў грамадскай жывёлагадоўлі, развіцці сацыялістычнага спаборніцтва, падрыхтоўцы спецыялістаў для калгасна-саўгаснай вытворчасці. У IX пяцігодцы ў сельскай гаспадарцы СССР і БССР справы ішлі не лепшым чынам, дысертацыі па розных старонках жыцця беларускай вёскі, аграрнай вытворчасці таго часу падрыхтавалі А. Акулік, В. Касовіч, В. Мацэль, У. Тугай.

Асобны корпус гістарыяграфіі складаюць даследаванні, у якіх разглядаўся працэс стварэння індустрыяльнай базы сельскай гаспадаркі, прасочвалася дзейнасць мясцовых саветаў па падтрымцы і наладжванні працы МТС. Гэта знайшло адлюстраванне ў працах А. Галаўко [12], Ю. Бярозкіна, С. Шаўрука, В. Буракова, А. Мюзіева, А. Лаўрухіна.

А. Галаўко распавядае аб спробах мясцовых Саветаў у 1956 г. дапамагчы калгасам у арганізацыі працы брыгад МТС: «У сельскі Савет паступала шмат сігналаў ад калгаснікаў аб бяздзейнасці трактарнай брыгады, аб яе нежаданні наладзіць дзелавы кантакт з паляводчымі брыгадамі... Трактарысты несвоечасова выходзілі на працу». Каб выправіць становішча, старшыня Трасцянецкага сельскага Савета Мінскага раёна А. Дуксін вырашыў «прысутнічаць на пасяджэнні савета Бальшавіцкай МТС» [12, с. 10]. Аднак і гэта мала дапамагала. У рэшце рэшт «пры МТС былі створаны інструктарскія групы на чале з сакратарамі райкамаў партыі» [12, с. 11].

Пытанне ўплыву дзейнасці мясцовых Саветаў на калгасна-саўгасную вытворчасць разглядаецца ў манаграфіі Ю. Бярозкіна [7]. Ён піша, што ў 1953 г. «тэхнічная аснашчанасць саўгасаў была вышэй, чым калгасаў», у гэтым годзе кожны саўгас меў у сярэднім 6,4 трактара супраць 5,2 трактара ў 1950 г. [7, с. 11]. Аднак ён не адзначае, чаму калгасы не мелі машынна-трактарнай тэхнікі, не аналізуе прычыны такога становішча.

Некаторыя даследчыкі займаліся вывучэннем формаў і сродкаў матывацыі палітычнай і працоўнай актыўнасці калгаснікаў, шмат прац было створана па праблеме разгортвання сацыялістычнага саборніцтва. Гэтую праблематыку даследавалі А. Белязо, М. Гурыновіч, В. Заварын, І. Зубаў, М. Ляшко, М. Жылінскі, В. Тугай і інш.

Адной з самых папулярных і найбольш даследаваных тэм была падрыхтоўка кіруючых кадраў, спецыялістаў сельскай гаспадаркі, спецыялістаў масавых прафесій. У савецкай рэчаіснасці вырашэннем кадравага пытання займаліся партыйныя камітэты, камсамольскія і прафсаюзныя арганізацыі, мясцовыя Саветы. Адпаведна працы гісторыкаў прысвячаліся адлюстраванню іх намаганняў па ўмацаванні калгасаў і саўгасаў спецыялістамі сельскай гаспадаркі, высветленню магчымасцей і намаганняў беларускіх ВНУ, якія рыхтавалі гэтых спецыялістаў. Пытанне арганізацыйна-гаспадарчага, у тым ліку кадравага, умацавання калгасаў і саўгасаў разглядалі В. Бабкоў, Л. Бароўка, В. Галаван, Н. Гудава, В. Доркін, Г. Лінаў, І. Лугоўцаў, А. Мухін, І. Міцкевіч, І. Палуян, М. Прылепка, В. Чальцоў, Н. Шытаў, Н. Якуш, П. Ярошка і інш.

Праблематыкай комплекснай механізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці займаліся М. Злобін, М. Кузняцоў і В. Шытаў, разгляду становішча ў жывёлагадоўлі і раслінаводстве прысвяцілі свае дысертацыі В. Касовіч, П. Корнеў, В. Мацель, М. Уласенка. Пытанне ўкаранення дасягненняў навукі і перадавога вопыту ў сельскую гаспадарку даследавалі А. Арбузаў, В. Карбалевіч, В. Шыцік і інш.

Для свайго часу манаграфічнае даследаванне М. Кузняцова было значным дасягненнем беларускай савецкай гістарыяграфіі. Напісаная на аснове вывучэння шырокага пласта крыніц, яго манаграфія была прысвечана раскрыццю ўзрастаючай ролі партыйных камітэтаў і пярвічных партыйных арганізацый КПБ у ажыццяўленні спецыялізацыі і канцэнтрацыі аграрнай вытворчасці. М. Кузняцоў звярнуў увагу на якасны рост сельскіх партыйных арганізацый, падрыхтоўку кіруючых кадраў і спецыялістаў масавых прафесій для вёскі, умацаванне матэрыяльна-тэхнічнай базы земляробства і жывёлагадоўлі, барацьбу партыйных арганізацый за меліярацыю і хімізацыю вытворчасці, перавод жывёлагадоўлі на прамысловую аснову, спецыялізацыю і канцэнтрацыю ў земляробстве, развіццё аграпрамысловай інтэграцыі, працоўную актыўнасць вяскоўцаў [29, с.200]. Што тычыцца вопыту партыйнай работы, уплыву парткамаў на вяскоўцаў, то ў заключэнні М. Кузняцоў прыйшоў да высновы, што «краевугольным камянем партыйнай работы павінна стаць адзінства слова і справы ... рашучая барацьба з “краснабаямі”, “абяцалкінымі”, парушальнікамі працоўнай дысцыпліны», што моладзь трэба «натхняць на вялікія справы, на ўдарную працу» [29, с. 186, 187]. Сапраўды, такія задачы партыйных арганізацый спрабавалі вырашаць. Аднак яшчэ М. Хрушчоў патрабаваў ад партыйнага апарату пазбаўляцца, як ён гаварыў, ад «алілуйшчыкаў» і «прафанаў» [49, с. 59, 63, 73].

Калі засяродзіць увагу на аналізе навуковай вартасці дысертацый, выкананых у 1943–1991 гг., неабходна адзначыць, што ў пераважнай большасці прац асобныя палажэнні, якія выносіліся на абарону, у рэаліях сучасных падыходаў і ацэнак не адпавядаюць крытэрыям актуальнасці і сацыяльнай запатрабаванасці, прычым незалежна ад таго, па якой спецыяльнасці была выканана праца.

Да прыкладу, звернем увагу на палажэнні, якія абараняліся М. Кузняцовым. Ён даказваў, што «міжгаспадарчая кааперацыя, аграпрамысловая інтэграцыя, новы ўзровень абагульнення аграрнай вытворчасці – вынік творчага ўзбагачэння партыяй тэарэтычных палажэнняў класікаў марксізму-ленінізму аб грамадскім падзеле працы» [28, с. 52]. В. Касовіч падкрэсліваў, што «дзейнасць партыйнай арганізацыі рэспублікі па кіраўніцтве развіццём жывёлагадоўлі пераконаўча пацвердзіла адну з заканамернасцей развіцця сацыялістычнага грамадства ў перыяд

развітога сацыялізму – няўхільнае ўзрастанне ролі КПСС у жыцці краіны, у стварэнні матэрыяльна-тэхнічнай базы камунізму» [24, с. 19].

Змястоўныя матэрыялы па гісторыі беларускага сялянства, асаблівасцях развіцця аграрнай вытворчасці змяшчаюцца ў манаграфічных выданнях, якія падчас перабудовы былі падрыхтаваны М. Касцюком [26], І. Марчанкам [35], У. Навіцкім. Гэтыя выданні шмат у чым не страцілі актуальнасці. Для тагачаснай даследчыцкай практыкі праца М. Касцюка была наватарскай. Ад іншых прац яе адрознівае шырокае кола пытанняў, якія былі разгледжаны: ад пачатку стварэння першых саўгасаў у 1919 г. і да намаганняў партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва БССР у кірунку выканання заданняў Харчовай праграмы БССР. «У Харчовай праграме адсутнічае не толькі аналіз, але і канстатацыя недахопаў у развіцці сельскагаспадарчай вытворчасці, што прывяло да яе прыняцця як надзвычайнай меры», – слухна заўважыў М. Касцюк [26, с. 61].

Плённыя гістарыяграфічныя напрацоўкі былі зроблены ў другі перыяд – перыяд развіцця нацыянальнай (суверэннай) гістарычнай школы. У 1992 г. абарона дысертацый па спецыяльнасці «гісторыя КПСС» была спынена, гісторыкі атрымалі магчымасць ствараць працы, кіруючыся прынцыпам свабоды творчасці і правам свабоднага выбару гістарычнай тэматыкі. З 1992 па 2015 г. беларускімі навукоўцамі былі выдадзены калектыўныя працы, на старонках якіх знайшла адлюстраванне гісторыя сельскай гаспадаркі. У другой частцы «Нарысаў гісторыі Беларусі» [39] пасляваеннае гаротнае становішча беларускай вёскі, цяжкасці перыяду хрушчоўскага «крутога ўздыму», пралікі ў арганізацыі калгасна-саўгаснай вытворчасці, складанасці пераходу на цывілізаваную грашовую аплату працы калгаснікаў, уплыў Чарнобыльскай катастрофы на сельскую гаспадарку БССР асветлены больш усебакова.

Даволі грунтоўна разгледжаны працэс развіцця аграрнай вытворчасці на старонках 6-га тома шасцітомнай «Гісторыі Беларусі» (аўтары адпаведных параграфў У. Навіцкі, А. Сарокін). Аднак у гэтым выданні не хапае аналізу тэндэнцый развіцця аграрнай вытворчасці, асабліва ў перыяд 1950–1960 гг. У параграфе 6-га тома «Складанасці аднаўлення сельскай гаспадаркі. Спробы ўдасканалення калгасна-саўгаснага ладу» [9, с. 255–263] не гаворыцца аб пачатку разгортвання працэсу спецыялізацыі сельскай гаспадаркі ў БССР у 1950-я гг., пра яго ўплыў на працу калгасаў і МТС.

У перыяд пасля 1991 г. гісторыі аграрнай вытворчасці ў Беларусі прысвяцілі свае творы В. Саковіч [43; 44], С. Казлова [23], А. Ціманавы [48]. Дысертацыя А. Ціманавы была прысвечана даследаванню асаблівасцей паўсядзённага жыцця і працоўнай дзейнасці сялянства на тэрыторыі БССР, якая была вызвалена ад акупантаў у верасні 1943 г. – маі 1945 г. У працы, разам з іншымі, закраналася пытанне стварэння калгасных гаспадарак на вызваленай тэрыторыі БССР, адзначалася, што на 1 студзеня 1945 г. вясковае насельніцтва БССР складала 83% ад усяго насельніцтва рэспублікі. А. Ціманавы прыйшла да высновы, што адбудаванне калгасаў адбывалася як мэтанакіравана, шляхам адміністрацыйнага ціску на сялян, так і на добраахвотнай аснове, па ініцыятыве саміх сялян. Яна адзначае, што «аб'яднанне ў калгасы было эканамічна выгадна, паколькі сумеснымі намаганнямі можна было карыстацца дзяржаўнымі крэдытамі, хутчэй аднаўляць гаспадарку» [48, с. 2, 4, 12].

Аграрныя пераўтварэнні, якія перажывала сельская гаспадарка Беларусі падчас перабудовачнага рэфармавання, знайшлі адлюстраванне ў працы В. Саковіча, якая была прысвечана беларускай вёсцы [43]. Аграрная праблематыка перабудовачнага часу таксама разглядаецца ў манаграфіі В. Саковіча «Сельское хозяйство Республики Беларусь в 1980–2007 гг.: тенденции развития» [44]. У ёй закранаецца пытанне выканання Харчовай праграмы: «Узнікае пытанне: ці была выканана Харчовая праграма БССР? Адказ адназначны – не была» [44, с. 87]. Да такой высновы В. Саковіч прыйшоў на аснове параўнання заданняў, якія былі акрэслены Харчовай праграмай БССР, і вынікаў, якія былі атрыманы ў галіне сельскагаспадарчай вытворчасці БССР у 1990 г. Фармальна – усё лагічна.

На наш погляд, недахоп фармальна-лагічнага падыходу заключаецца ў спрощванні даследчыцкай задачы. Каб адказ быў адназначны, трэба было разгледзець пытанне: што перашкаджала, якімі прычынамі і намерамі кіраваліся ўлады БССР, калі напрыканцы 1990 г. і ў пачатку 1991 г.

вырашылі не падводзіць вынікі выканання заданняў Харчовай праграмы БССР? І чаму ход выканання гэтых заданняў шляхам прыняцця шэрагу рашэнняў і пастановаў у рэспубліцы кантраляваўся на працягу ўсяго папярэдняга перыяду?

На нашу думку, адной з прычын была пазіцыя гарбачоўскага кіраўніцтва, якое, спасылаючыся на грамадска-палітычную сітуацыю, якая склалася ў краіне напрыканцы 1990 – пачатку 1991 г., не падводзіла вынікі выканання Харчовай праграмы. Па звестках Старшыні Савета Міністраў СССР М. Рыжкова, у 1989–1990 гг. харчовая праблема была «вельмі вострай» [17, с. 123]. У 1990 г. больш за 15% харчавання, якое прадавалася праз гандаль, урад СССР набываў за мяжой [17, с. 123]. Талонная кампанія, якая пачалася восенню 1990 г., «разгрузіла» магазіны ад масавых чэргаў пакупнікоў, але не дапамагла стабілізаваць харчовы рынак. Па ацэнцы Старшыні Савета Міністраў БССР Ф.Кебіча, у студзені – сакавіку 1991 г. у БССР было «надзвычай цяжкае, прама-такі катастрафічнае становішча з харчаваннем» [37, арк. 55]. У такім цяжкім канкрэтна-гістарычным становішчы падвядзенне вынікаў выканання харчовай праграмы для кіраўніцтва СССР і БССР страціла сацыяльную актуальнасць. Трэба было ратаваць, як тады гаварылі, «карабель савецкай дзяржавы».

Другой прычынай была, несумненна, заслона сакрэтнасці, якая панавала сярод беларускага партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва ў сувязі з катастрофай на ЧАЭС, нежаданне тагачаснага кіраўніцтва БССР расказаць праўду аб становішчы, якое склалася ў сельскай гаспадарцы рэспублікі. Тым больш, што ўплыў КПБ на беларускае грамадства падаў. У сакавіку 1991 г. узровень падтрымкі КПБ з боку насельніцтва зменшыўся ў 10 разоў [11, с. 503].

Усё ж, на нашу думку, беларускаму кіраўніцтву трэба было правесці размову аб выніках выканання Харчовай праграмы рэспублікі, да прыкладу, на ўзроўні «закрытай» пастановы бюро ЦК КПБ. Тым больш, што 15 чэрвеня 1991 г. была прынята сумесная партыйна-ўрадавая пастанова «Аб выніках рэспубліканскага сацыялістычнага спаборніцтва абласцей і раёнаў за лепшыя паказчыкі вытворча-эканамічнай дзейнасці па выкананні заданняў Харчовай праграмы ў 1990 годзе» [38, арк. 86]. У рэспубліцы гэтыя вынікі па большасці паказчыкаў былі станоўчымі.

Аналіз літаратуры дазволіў вылучыць пытанне, якое пакуль не атрымала пэўнага гістарыяграфічнага адказу, – гэта пытанне нарміравання забеспячэння насельніцтва прадуктамі харчавання. У вучэбным дапаможніку «Эканамічная гісторыя Беларусі: Курс лекцый», які быў выдадзены ў 1993 г., Л. Кісель выказаў меркаванне, што да пачатку 1980-х гг. сельская гаспадарка СССР апынулася ў крызісным становішчы, якое прывяло да абвастрэння харчовай праблемы. Імпартныя закупкі не вырашылі харчовай праблемы, і «ў сярэдзіне 1980-х гг. практычна паўсюдна было ўведзена нарміраванае забеспячэнне па шэрагу прадуктаў харчавання, зноў з’явіліся карткі» [52, с. 261]. Ніякімі спасылкамі на літаратуру і крыніцы гэтая выснова не была падмацавана. Таму не зусім зразумелым з’яўляецца выкарыстанне тэрміна «карткі» ў дачыненні да нарміравання забеспячэння прадуктамі харчавання.

У 6-м томе «Гісторыі Беларусі» У. Навіцкі таксама адзначае, што «да сярэдзіны 1980-х гг. забеспячэнне насельніцтва прадуктамі харчавання ў многім ажыццяўлялася шляхам карткавай сістэмы. Прычынай з’яўляўся камандна-адміністрацыйны падыход да правядзення аграрнай палітыкі» [9, с. 421]. Ніякага ўдакладнення і спасылак на крыніцы зроблена не было.

Так, у пастановах з’ездаў і пленумаў КПСС–КПБ у перыяд з 1970 па 1984 г. неаднаразова прызнавалася наяўнасць так званых «перабояў» у забеспячэнні спажывецкага попыту на прадукты харчавання ў гарадах краіны, у тым ліку і БССР. Але гаворкі аб іх размеркаванні па карткавай сістэме не вялося. Мяркуем, што пад «карткавай сістэмай» мелася на ўвазе размеркаванне асобных груп харчовых тавараў (мясных вырабаў і інш.) праз так званыя сталы заказаў, якія былі шырока распаўсюджаны. На наведванне гэтых гандлёвых «кропак» работнікі прадпрыемстваў і ўстаноў атрымлівалі талоны, па якіх (па спажывецкай норме: звычайна 1 кг мясных вырабаў, 200 г масла сметанковага, 1 кг цукру, 100 г кавы і інш. на талон) набываліся дэфіцытныя спажывецкія тавары.

Акрамя гісторыкаў, шмат увагі аграрнай праблематыцы надавалі вучоныя-эканамісты. Досягчы карысных аналітычных і статыстычных матэрыялаў змяшчаюць манаграфічныя і дысертацыйныя распрацоўкі Ф. Марцінкевіча [34] і В. Мядзведзева [36].

Сярод невялікай колькасці сучасных айчынных даследчыкаў, якія закранаюць пытанні эканамічнай гісторыі савецкага часу, у тым ліку і пасляваенных дзесяцігоддзяў, можна назваць працы беларускіх навукоўцаў – акадэмікаў, дактароў эканамічных навук У. Гусакова [15; 16], П. Нікіценкі [40], Г. Лыча [31], некаторых іншых аўтараў.

Дастаткова змястоўнай з’яўляецца манаграфія У. Гусакова «История и экономика “крестьянского вопроса”». У гэтай працы падкрэсліваецца, што «сялянскае пытанне» – вечна актуальная праблема, якая патрабуе пастаянных вырыянтных прапрацовак [15, с. 154]. Аналізу спосабаў і метадаў вырашэння аграрна-сялянскага пытання ў савецкі перыяд прысвечаны раздзелы III–V. У трэцім раздзеле разглядаюцца спробы арганізацыі землекарыстання і землевалодання на прынцыпах Дэкрэта аб зямлі, які быў прыняты 26 кастрычніка 1917 г., формы калектыўнага землекарыстання ў перыяд правядзення новай эканамічнай палітыкі. У чацвёртым раздзеле разглядаюцца эканамічныя працэсы, якія адбываліся ў СССР падчас калектывізацыі. У Гусакоў прыйшоў да высновы, што ў выніку ажыццяўлення калектывізацыі калгаснікі «трывала замацоўваліся за абагуленай вытворчасцю», а прынцыпы развіцця цэнтралізаванай сістэмы кіравання сельскай гаспадаркай, якія былі ўсталяваны ў 1928–1932 гг., заставаліся «практычна нязменнымі» да канца 1980-х гг. [15, с. 115]. У пятым раздзеле разглядаюцца спробы і асаблівасці ажыццяўлення аграрна-эканамічнай рэформы ў гады перабудовы, выкладзены тэарэтычныя разважанні, звязаныя з прыняццем законаў аб арэндзе, прадпрыемствах, кодэкса аб зямлі. У Гусакоў прыйшоў да высновы аб «нявырашанасці зямельнага пытання» ў СССР і БССР. Ён слушна заўважае, што падчас рэфармавання нельга замяняць адзін від манаполіі на зямлю другім: «Нельга ператвараць станаўленне рыначнай эканомікі ў “кампанейшчыну” і надаваць рэформе паскарэнне» [15, с. 140, 147]. У кнізе выкладзены яго рэкамендацыі, якіх неабходна было прытрымлівацца пры правядзенні аграрнай рэформы.

Значны інтарэс у спецыялістаў, навуковай грамадскасці, шырокага кола чытачоў выклікала фундаментальная, шмат у чым інавацыйная манаграфічная праца У. Гусакова «Вопросы рыночного регулирования АПК» [16], у якую ўвайшлі лешыя яго публікацыі з катэгорыі выбраных. Вельмі цікавымі з’яўляюцца разважанні У. Гусакова наконт асаблівасцей рэфармавання аграрнай вытворчасці падчас перабудовы. У студзені 1987 г. на пленуме ЦК КПСС «Аб перабудове і кадравай палітыцы» М. Гарбачоў абвясціў, што перабудова – гэта злом механізма тармажэння, стварэнне надзейнага і эфектыўнага механізма паскарэння сацыяльна-эканамічнага развіцця савецкага грамадства.

У першай кнізе У. Гусакоў аналізуе сутнасць і асаблівасці савецкага гаспадарчага механізма, спрабуе знайсці адказы на пытанні: якія аб’ектыўныя і суб’ектыўныя прычыны і фактары садейнічалі нарастанню крызісных з’яў у савецкай эканоміцы, у тым ліку і ў аграрнай галіне? Ён прыйшоў да высновы, што «дзеючы гаспадарчы механізм з’яўляецца прамым вынікам метадаў гаспадарання, якія сфарміраваліся яшчэ ў 1930-я гады» [16, с. 113].

На нашу думку, нейкага асаблівага механізма тармажэння ў савецкай сацыяльна-эканамічнай, у тым ліку і аграрнай галіне вытворчасці не існавала. У 1970–1980-х гг. савецкая эканоміка «спаўзала» ў крызіснае становішча. Сусветны вопыт сведчыць, што ў эканамічнага крызісу няма ніякага «механізма тармажэння». Аднак М. Гарбачоў на партыйных з’ездах і пленумах не веў гаворкі аб эканамічным крызісе, аб аб’ектыўных і суб’ектыўных прычынах гэтай з’явы, не гаварыў ён і аб адказнасці партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва СССР за «спаўзанне» краіны ў крызіс. Пасля красавіка 1985 г. ён нацэляваў дзейнасць КПСС на стварэнне механізма паскарэння сацыяльна-эканамічнага развіцця, у той час як задачу паскарэння немагчыма было вырашыць без пераадолення наступстваў крызіснага становішча. Неабходна заўважыць, што ў Рэспубліцы Беларусь, Расіі, іншых краінах СНД праблема пераадолення крызісу не вырашылася нават шляхам ліквідацыі савецкай сацыяльна-эканамічнай і палітычнай сістэмы і ўсіх яе гаспадарчых механізмаў.

На старонках перыядычнага друку шырока абмяркоўвалася арыгінальная і глыбокая па зместу манаграфія П. Нікіценкі. Разважаючы аб праблемах сацыялістычнага наапаўнення, ён прыйшоў да высновы, што крызіс савецкай мадэлі сацыяльна-эканамічнага развіцця – гэта вынік

не столькі маштабаў і характару накапляльнага патэнцыялу, колькі формаў і метадаў кіравання прадметна-рэчавай (матэрыяльнай) і нематэрыяльнай, духоўнай (сацыяльнай) дзейнасцю людзей, гэта вынік «часта няўдалых, навукова неабгрунтаваных» рашэнняў партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва савецкай краіны [40, с. 15].

У рэчышчы крытычнага асэнсавання гісторыі беларускага сялянства, асабліва перыяду калектывізацыі, выканана навукова-папулярная кніга Г. Лыча «Трагедыя беларускага сялянства». На яе старонках прагучаў радыкальны заклік – ліквідаваць «наскрозь прагніўшы калгасна-саўгасны лад» і «рашуча стаць на шлях радыкальнага рыначнага рэфармавання сельскай гаспадаркі і няўхільна ісці па ім» [31, с. 268].

Гісторыкі і іншыя навукоўцы краін Заходняй Еўропы і ЗША прадметна не займаліся даследаваннем аграрнай вытворчасці БССР у межах вызначанай храналогіі. Яны, як правіла, вывучалі эканоміку СССР у цэлым, а таксама асаблівасці развіцця сельскай гаспадаркі і вырашэння аграрнага пытання ў кірунку выканання дырэктыў партыйных з'ездаў і пленумаў ЦК КПСС. Спецыялістам па савецкай эканоміцы быў П. Кнірш, доктар эканамічных навук, загадчык кафедры эканомікі і тэхнікі Усходняй Еўропы пры Свабодным універсітэце ў Заходнім Берліне. Ён апублікаваў працу «Цяжкі шлях да эканамічнай эфектыўнасці. Пытанні эканомікі на XXVI з'ездзе партыі». «Савецкая эканамічная палітыка ў сучасны момант не ў стане прапанаваць новыя рашэнні – усе зробленыя на з'ездзе прапановы даўно вядомы і ў цэлым з'яўляюцца малаэфектыўнымі... У галіне спажывання можна адзначыць так званую «харчовую праграму», якая пры ўзаемадзеянні сельскай гаспадаркі са ствараемай харчовай прамысловасцю прызвана забяспечыць насельніцтва харчаваннем», – адзначаў Р. Кнірш [3, р. 832, 839].

Пэўную ўвагу пытанням эканамічнай палітыкі СССР надавалі іншыя заходнія даследчыкі. У 1970–1980-х гг. на Захадзе існавалі спецыяльныя перыядычныя выданні вядомай тэматыкі – «саветалогія». Адным з саветолагаў быў Дж. Гіфен, які апублікаваў працу «Размеркаванне капіталу ўкладанняў у Савецкім Саюзе: крытэрыі эфектыўнасці». У гэтай працы ён разглядаў метады савецкіх эканамістаў, з дапамогай якіх вызначалася эфектыўнасць капіталаўкладанняў. Яго выснова была адназначнай: «Праблема заключаецца ў тым, што ў савецкай метадалогіі няма распрацаванай тэорыі, якая б прапанавала адну комплексную меру эфектыўнасці... няма апыёрнай тэорыі, якая б дазваляла па адной шкале вымераць усе расходы і прыбыткі» [2, р. 609]. У цэлым працытаваная выснова адпавядала рэчаіснасці савецкай планава-дырэктыўнай эканомікі.

У 1981 г. у часопісе «Problemes economiques» быў надрукаваны артыкул Б. Каплана – яшчэ аднаго спецыяліста па савецкай эканоміцы. Ён слухна заўважыў, што эканамічныя рэформы, якія праводзіліся ў СССР у 1950–1960-х гг., «не мелі поспеху», паколькі не парушалі сістэму цэнтралізаванага планавання. «У большасці выпадкаў цэны былі адарванымі ад попыту... Савецкі працаўнік не мае стымулаў павышаць прадукцыйнасць сваёй працы, а дырэктар не пакутуе ад бяссонніцы з-за неэфектыўнасці свайго прадпрыемства», – падсумаваў вынікі рэфармавання Б. Каплан [1, р. 6, 8]. Ён сцвярджаў, што «ідэя “сацыялістычнай рыначнай эканомікі”, як яе ахрысцілі», для кіраўніцтва СССР застаецца актуальнай, але палітычна слабай». Аднак пасля Л. Брэжнева савецкія кіраўнікі павінны вярнуцца да гэтай ідэі, якую яны называюць «радыкальным рашэннем» [1, р. 8, 9]. Гэтыя меркаванні, выказаныя Б. Капланам як верагодныя, у СССР падчас перабудовы спраўдзіліся.

Аналіз прац, якія былі прысвечаны адлюстраванню гісторыі беларускай сельскай гаспадаркі ў верасні 1943–1991 гг., паказвае, што некаторыя пытанні засталіся мала даследаванымі, а асобныя – не вывучаліся зусім. Да ліку першых адносілася пасляваенная гісторыя МТС. Яна асвятлялася ў працах А. Беязо, В. Мядзведзева, Л. Бароўкі, І. Палуяна, Ф. Марцінкевіча, іншых даследчыкаў. Аднак пытанні, ці было стварэнне МТС у пасляваенны час заканамернай з'явай эканамічнага жыцця і чаму гісторыя МТС раптоўна завяршылася ў пачатку 1958 г., засталіся без адказу. Да прыкладу, І. Палуян адзначаў, што «важнай падзеяй, якая паклала пачатак новаму этапу ў развіцці савецкай вёскі, з'явілася рэарганізацыя МТС і перадача тэхнікі калгасам» [41, с. 9]. Але чаму гэта была «важная падзея» ў жыцці калгаснікаў, І. Палуян не тлумачыць.

Да ліку недастаткова даследаваных можна аднесці пытанне стварэння матэрыяльна-тэхнічнай базы сельскай гаспадаркі. Неабходна адзначыць, што гэтая праблема была пастулатам сталінскіх ідэолагаў. Галоўным фактарам стварэння такой базы яны лічылі ліквідацыю прыватнай уласнасці, індустрыялізацыю краіны і калектывізацыю вёскі. Савецкія гісторыкі, у тым ліку і беларускія, не падвяргалі адзначаных ідэалагічных пастулатаў сумненню. Яны таксама лічылі, што матэрыяльна-тэхнічная база сацыялізму, у тым ліку сельскай гаспадаркі, у СССР была створана яшчэ да вайны. Па нашым меркаванні, у навуковых адносінах, калі даследуецца пытанне матэрыяльнай базы, неабходна звяртаць увагу не на ідэалагічныя догмы, а на фактары, якія абумоўлівалі яе развіццё, уплывалі на індустрыялізацыю працы ў сельскай гаспадарцы. За гады вайны індустрыяльная аснова сельскай гаспадаркі ў БССР была поўнасьцю разбурана. Таму *даследаванне працэсу пасляваеннай індустрыялізацыі аграрнай вытворчасці, пераводу працы сялянства на машынна-механізаваную аснову – адна з задач айчыннай гістарыяграфіі.*

Паўны час па-за межамі навуковага асэнсавання заставалася праблема *арганізацыі ў асяроддзі сялянства Заходняй Беларусі вытворча-кааператыўнага руху ў 1946–1948 гг.* На гэтую тэму не было падрыхтавана ніводнай працы.

Беларускія савецкія гісторыкі не надавалі дастатковай увагі праблеме стварэння нямецкімі акупантамі ў 1941–1944 гг. гаспадарак, якія ў грамадска-палітычнай рыторыцы 1944–1945 гг. атрымалі азначэнне «ваенна-прыгонніцкіх». Толькі фрагментарна гэтае пытанне закраналася ў манаграфіі А. Фактаровіча, дысертацыі С. Казловай. На нашу думку, яно патрабуе спецыяльнага навуковага даследавання.

Належная ўвага не надавалася больш грунтоўнаму вывучэнню пытання арганізацыі і аплаты працы калгаснага сялянства [47, с. 50–60]. Адзначым, што асобных прац па тэме не было створана, хаця некаторыя аспекты гэтай праблемы часткова адлюстроўваліся А. Беязо, І. Палуянам, А. Сарокіным, М. Жылінскім, іншымі даследчыкамі.

У працах, якія былі прысвечаны праблеме падрыхтоўкі і выхавання адміністрацыйнага кіраўніцтва калгасаў і саўгасаў, не надавалася ўвага ацэнцы адказнасці партыйных камітэтаў КПБ за правалы ў гэтай справе: «Большасць камуністаў, якія былі высунуты на кіраўніцкую работу ў 1946–1950 гг., змаглі паспяхова вырашыць складаныя задачы, узяць масы на вырашэнне праблем, якія былі вызначаны партыяй... Намаганні ўсіх партыйных камітэтаў, пярвічных партыйных арганізацый па няўхільным правядзенні ў жыццё ленінскіх прынцыпаў работы з кадрамі далі цудоўныя вынікі» [32, с. 165, 166]. Звычайна такімі, як у манаграфіі А. Люцко, высновамі завяршаліся іншыя манаграфічныя творы, якія былі прысвечаны кадраваму пытанню. Калі праца партыйнай наменклатуры ў калгасах атрымлівала станоўчую ацэнку, даследчыкі не прысвячалі свае творы аналізу дзейнасці заняўчаных калгасных і саўгасных гаспадарак. Па гэтай прычыне ніхто з іх не прысвячаў свае даследаванні цяжкай працы простага селяніна – палявода і жывёлавода.

Амаль не распрацаваным засталася пытанне рэарганізацыі калгасаў у саўгасы і наадварот. Гэтая тэндэнцыя мела месца ў перыяд хрушчоўскага кіраўніцтва і надалей. Спробы партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва СССР вырашыць сялянска-аграрнае і харчовае пытанні шляхам ператварэння калгасаў у саўгасы, а сялянства ў рабочы клас, на нашу думку, сведчылі аб правале ідэі калектывізацыі вёскі. У 1950-я гг. такая практыка разыходзілася з тэарэтычнымі палажэннямі, якія прысутнічалі ў працах К. Маркса і У. Леніна. Разам з тым, мяркуючы, што ў пытанні «збліжэння» калгаснай уласнасці з дзяржаўнай трэба бачыць не толькі эканамічны, але і сацыяльны аспект – нераўнапраўнае сацыяльнае становішча розных груп працоўных. У. Ленін заўсёды веў гаворку аб саюзе рабочага класа і працоўнага сялянства. Гэты ідэалагічны пастулат савецкімі даследчыкамі ніколі не аспрэчваўся. Аднак у савецкай рэчаіснасці такога саюза не было, паколькі не была створана яго аснова. У СССР калгасныя гаспадаркі, калгаснае сялянства ў параўнанні з саўгасамі, рабочымі саўгасаў знаходзіліся ў нераўнапраўным становішчы. Доўгі час (да 1974 г.) калгаснікі не мелі пашпартаў, да 15 ліпеня 1964 г., калі была ўтворана Камісія Вярхоўнага Савета СССР для распрацоўкі прапановы па сацыяльным забеспячэнні калгаснікаў [45, с. 257], яны не мелі пенсій, гарантаванай заробтнай платы.

Пасля ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР, якое адбылося ў верасні 1939 г., БССР з прамыслова-аграрнай зноў ператварылася ў аграрна-прамысловую краіну, што абумовіла цяжкасці пасляваеннага аднаўлення, некаторае адставанне, у параўнанні з іншымі рэспублікамі, у эканамічным развіцці ў 1950-я г. У БССР толькі на заканчэнні 1950-х гг. больш за 50% валавога грамадскага прадукту прыпала на долю прамысловасці [22, с. 462–464], г. зн. рэспубліка зноў стала прамыслова-аграрнай. Гэтае пытанне заставалася па-за межамі навуковых інтарэсаў даследчыкаў.

Зусім не даследаваным застаецца пытанне аб маштабнасці паставак БССР сельгаспрадукцыі ў 1950–1980-х гг. у так званы агульнасаюзны фонд. Няма распрацовак і па гісторыі гэтага фонду. Аднак саюзнае кіраўніцтва надавала фонду надзвычайную ўвагу. Яшчэ 24 красавіка 1958 г. быў выдадзены Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета ССРСР «Аб адказнасці за невыкананне планаў і заданняў па пастаўках прадукцыі», дзе змяшчалася наступная норма: невыкананне кіраўнікамі прадпрыемстваў, саўнаргасаў, міністэрстваў планаў па пастаўках прадукцыі «для агульнасаюзных патрэб» з'яўляецца грубым парушэннем дзяржаўнай дысцыпліны і караецца «дысцыплінарнай, матэрыяльнай або крымінальнай адказнасцю» [45, с. 619].

Заклучэнне. Калі падсумаваць вынікі навуковых даследаванняў у дысертацыях і манаграфіях, трэба адзначыць, што за перыяд з 1943 па 2015 г. у айчыннай гістарыяграфіі не было створана абагульняючай працы па абраным прадмеце даследавання. Усе даследчыкі распрацоўвалі асобныя, дастаткова вузкія праблемы, звязаныя з развіццём аграрнай вытворчасці савецкай Беларусі. У сувязі з гэтым падрыхтоўка новай, больш глыбокай, сістэмнай, сучаснай і ўсебаковай працы па гісторыі развіцця сельскай гаспадаркі нашай краіны – адна з актуальных задач беларускай гістарыяграфіі.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. *Caplan, B.* L'URSS ceux prises avec sa crise économique / B. Caplan // *Problemes économiques*. – 1981. – № 1.728. – P. 3–9.
2. *Giffen, Ja.* The allocation of investment in the Soviet Union: Criteria for the efficiency of investment / Ja. Giffen // *Soviet studies*. – 1981. – № 4. October. – P. 593–609.
3. *Knirsch, P.* Der Schwierige Weg zur wirtschaftlichen Effizienz. Wirtschaftfragen auf dem XXVI. Parteitag / P. Knirsch // *Osteuropa*. – 1981. – № 9–10. – P. 825–838.
4. *Арбузов, А. Т.* Деятельность Компартии Белоруссии по внедрению достижений науки и передового опыта в сельскохозяйственное производство (1965–1970 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / А. Т. Арбузов; БГУ. – Минск, 1981. – 19 с.
5. *Балыков, А. В.* Деятельность рабочего класса агропромышленного комплекса по реализации Продовольственной программы (1981–1985 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / А. В. Балыков; БГУ. – Минск, 1986. – 22 с.
6. *Белязо, Е. П.* Крестьянство Белоруссии на пути к развитому социализму (1950–1960 гг.) / Е. П. Белязо; под ред. Н. В. Власенко [и др.] – Минск: Наука и техника, 1982. – 206 с.
7. *Березкин, Ю. И.* Деятельность Советов Белоруссии по развитию сельского хозяйства (1951–1955) / Ю. И. Березкин. – Минск: Наука и техника, 1981. – 125 с.
8. *Боровко, Л. В.* Деятельность Коммунистической партии Белоруссии по организационно-хозяйственному укреплению совхозов (1959–1968 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Л. В. Боровко; ИИП при ЦК КПБ. – Минск, 1972. – 24 с.
9. *Гісторыя Беларусі: у 6 т. Т. 6: Беларусь у 1946–2009 гг.* / Л. Лыч [і інш.]; рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2011. – 728 с.
10. *Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. / рэдкал. І. М. Ігнаценка (старшыня) [і інш.].* – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 1975. – Т. 5: *Беларуская ССР у перыяд стварэння развітога сацыялістычнага грамадства і будаўніцтва камунізму (1945–1974 гг.)* / рэдкал.: А. А. Філімонаў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 776 с.
11. *Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.: у 2 кн. Кн. 2* / М. У. Смяховіч [і інш.]; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 605 с.
12. *Головко, А. А.* Из опыта работы сельских Советов Белоруссии по обеспечению крутого подъёма сельского хозяйства (1953–1957 гг.) / А. А. Головко. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1958. – 77 с.
13. *Гудова, Н. Ф.* Деятельность Компартии Белоруссии по подготовке и воспитанию специалистов сельского хозяйства высшей и средней квалификации (1959–1965 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Н. Ф. Гудова; БГУ. – Минск, 1980. – 18 с.
14. *Гуринович, А. П.* Борьба большевиков Белоруссии за выполнение послевоенной сталинской пятилетки в области сельского хозяйства: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / А. П. Гуринович; АОН при ЦК ВКП(б). – М., 1952. – 21 с.

15. *Гусаков, В. Г.* История и экономика «крестьянского вопроса» / В. Г. Гусаков. – Минск: БелНИИ экономики и реформирования АПК, 1997. – 221 с.
16. *Гусаков, В. Г.* Вопросы рыночного регулирования АПК: в 2 кн. Кн. 1 / В. Г. Гусаков. – Минск: Беларус. навука, 2012. – 689 с.
17. XXVIII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 2–13 июля 1990 г.: Стеногр. отчет. Т. 1. – М.: Политиздат, 1991. – 586 с.
18. *Доркин, В. Г.* Организаторская работа Компартии Белоруссии по укреплению колхозов руководящими кадрами (сентябрь 1953–1958 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / В. Г. Доркин; АОН при ЦК КПСС. – М., 1960. – 16 с.
19. *Дубинчик, Г. Ф.* Деятельность Компартии Белоруссии по улучшению состава руководящих кадров колхозов и совхозов (1962–1982 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Г. Ф. Дубинчик; Ин-т истории СССР. – М., 1988. – 19 с.
20. *Зайцев, И. И.* Деятельность Компартии Белоруссии по идейно-политическому воспитанию сельской интеллигенции в период восстановления народного хозяйства и дальнейшего развития социалистического общества (1944–1955 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / И. И. Зайцев; МПИ. – Минск, 1984. – 20 с.
21. *Зубов, И. И.* Деятельность Коммунистической партии по развитию производственной активности труженников села в условиях зрелого социализма: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / И. И. Зубов; ИИП при ЦК КПБ. – Минск, 1984. – 40 с.
22. История социалистической экономики СССР: в 7 т. – Т. 6: Восстановление народного хозяйства СССР. Создание экономики развитого социализма. 1946 – начало 1960-х годов / редкол. В. А. Виноградов [и др.]. – М.: Наука, 1980. – 590 с.
23. *Казлова, С. Л.* Аграрная палітыка нямецкіх акупацыйных улад на тэрыторыі заходніх абласцей Беларусі (1941–1944 гг.): аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / С. Л. Казлова; Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2006. – 22 с.
24. *Касович, В. Ф.* Деятельность Компартии Белоруссии по развитию животноводства в республике (1971–1975 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / В. Ф. Касович; БГУ. – Минск, 1981. – 23 с.
25. *Касцюк, М. П.* Шлях да ісціны: гістарычная навука Беларусі ў канцы ХХ – пачатку ХХІ ст. / М. П. Касцюк. – Мінск: Экаперспектыва, 2015. – 252 с.
26. *Костюк, М. П.* Социалистические ценности труженников села: история, современность, перспективы / М. П. Костюк. – Минск: Беларусь, 1989. – 163 с.
27. *Котов, И. И.* Восстановление и развитие социалистического сельского хозяйства Белоруссии в послевоенный период (1944–1950 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / И. И. Котов; КГУ. – Киев, 1953. – 19 с.
28. *Кузнецов, Н. В.* Развитие специализации и концентрации сельскохозяйственного производства Белоруссии (1966–1985 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01 / Н. В. Кузнецов; БГУ. – Минск, 1987. – 54 с.
29. *Кузнецов, Н. В.* Курсом специализации и концентрации сельского хозяйства: На материалах КПБ (1965–1983 гг.) / Н. В. Кузнецов. – Минск: Наука и техника, 1984. – 221 с.
30. *Луговцев, И. А.* Борьба Коммунистической партии за восстановление и дальнейшее развитие общественного хозяйства колхозов в послевоенный период (1946–1953 гг.) по материалам Белоруссии: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / И. А. Луговцев; МГУ. – М., 1954. – 22 с.
31. *Лыч, Г. М.* Трагедия беларускага сялянства / Г. М. Лыч. – Мінск: МІХ, 2003. – 269 с.
32. *Люцко, А. В.* Деятельность КПБ по подбору и воспитанию руководящих кадров (1946–1950 гг.) / А. В. Люцко. – Минск: Изд-во БГУ, 1975. – 176 с.
33. *Ляшко, М. П.* Деятельность КПБ по повышению политической и трудовой активности колхозного крестьянства в червертой пятилетке (1946–1950 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / М. П. Ляшко; БГУ. – Минск, 1983. – 23 с.
34. *Мартинкевич, Ф. С.* Размещение и специализация сельского хозяйства в Белорусской ССР / Ф. С. Мартинкевич. – Минск: АН БССР, 1961. – 336 с.
35. *Марченко, И. Е.* Белорусская ССР: курсом перестройки / И. Е. Марченко, В. И. Новицкий; под ред. М. П. Костюка. – Минск: Наука и техника, 1989. – 175 с.
36. *Медведев, В. Ф.* Специализация в сельскохозяйственном производстве (на примере Брестской области) / В. Ф. Медведев. – Минск: Госиздат БССР, 1961. – 192 с.
37. НА РБ. – Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1146.
38. НА РБ. – Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1126.
39. Нарысы гісторыі Беларусі: у 2 ч. Ч. 2 / М. П. Касцюк, І. М. Ігнаценка, У. І. Вышыньскі [і інш.]; рэдкал. М. П. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 1995. – 560 с.
40. *Никитенко, П. Г.* Социалистическое накопление и общественное воспроизводство (политико-экономические аспекты «краха СССР» и «социализма») / П. Г. Никитенко. – Минск: Право и экономика, 2010. – 231 с.
41. *Полуян, И. В.* Технические кадры белорусской деревни на этапе зрелого социализма (1961–1980 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01 / И. В. Полуян; Ин-т истории АНБ. – Минск, 1981. – 46 с.
42. *Полуян, И. В.* Технические кадры белорусской деревни и развитие сельского хозяйства республики / И. В. Полуян. – Минск: Наука и техника, 1978. – 222 с.
43. *Сакович, В. С.* Белорусское село в 70–90-е годы: миграция населения, трудовые ресурсы / В. С. Сакович. – Минск: Изд-во В. С. Сакович, 1997. – 170 с.

44. Сакович, В. С. Сельское хозяйство Республики Беларусь в 1980–2007 гг.: тенденции развития / В. С. Сакович. – Минск: Белорус. наука, 2008. – 449 с.
45. Сборник Законов СССР: в 2 т. Т.1. 1938–1967. – М.: Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1968. – 750 с.
46. Смехович, Н. В. История и метод / Н. В. Смехович. – Минск: РИВШ, 2004. – 287 с.
47. Смяховіч, М. У. Аплата працы ў калгасах і саўгасах БССР / М. У. Смяховіч // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2015. – № 3. – С. 50–60.
48. Тиманова, А. В. Крестьянство на освобожденной территории БССР (сентябрь 1943 – май 1945 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / А. В. Тиманова; Ин-т истории НАН Беларуси. – Минск, 2011. – 25 с.
49. Хрушчоў, М. С. Паспяхова ажыццяўляць рашэнні лютаўскага Пленума ЦК КПСС аб інтэнсіфікацыі сельскагаспадарчай вытворчасці / М. С. Хрушчоў // Доклад на нарадзе кіруючых работнікаў партыйных, саветскіх і сельскагаспадарчых органаў 28 лютага 1964 г. – Мінск: Беларусь, 1964. – 88 с.
50. Шаврук, С. В. Деятельность Компартии Белоруссии по развитию материально-технической базы сельскохозяйственного производства (1959–1965 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / С. В. Шаврук; ИИП при ЦК КПБ. – Минск, 1982. – 24 с.
51. Шитов, Н. А. Деятельность КПБ по организационно-хозяйственному укреплению и развитию колхозов (1953–1961 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01. / Н. А. Шитов; БГУ. – Минск, 1973. – 40 с.
52. Эканамічная гісторыя Беларусі: Курс лекцый / В. І. Галубовіч, Р. І. Ермашкевіч, Г. Ф. Шапавал [і інш.]; пад рэд. В. І. Галубовіча. – Мінск: Экаперспектыва, 1993. – 285 с.

Паступіў у рэдакцыю 24.11.2015